

Ирена Плаовић

Филолошки факултет Универзитета у Београду

Међународни центар за православне студије, Ниш

e-mail: irena.plaovic@gmail.com

КАКО СЕ ЧИТАО СРБЉАК? РЕЦЕПЦИЈА СРБЉАКА (СКЗ, 1970) ОД ЊЕГОВОГ ОБЈАВЉИВАЊА ДО НАШИХ ДАНА

Апстракт: У овом раду настојимо да испратимо разна читања Србљака који је изашао пре тачно педесет година у издању Српске књижевне задруге. Да бисмо разумели поједине савремене критичерске осврте на ово издање, вратили смо се раним критикама, са којима настављамо дискусију о важним питањима наше медијевистике, од издавања химнографских текстова до поетике старе српске књижевности. Основна намера нашег прилога је преиспитивање рецепције средњовековне књижевности у српској књижевној критици, на примеру ове темељне књиге наше старе црквене поезије, о којој су изречени разни судови и која не престаје да изазива опречне реакције ни пола века касније.

Кључне речи: Србљак, химнографија, критика, полемика, издавање текста, средњовековна књижевност, поетика

Тања Поповић*

Нешто мора прво нешто да значи, да би могло некоме нечим да смета¹

* Идеја о овом раду зачала се на часовима Генетичке критике, предмета који је професорка Тања Поповић држала у оквиру докторских студија књижевности на Филолошком факултету у Београду. Без њеног подстрекa и ванредно стрпљиве подршке не бих се охрабрила ни да почнем, ни да завршим овај прилог.

¹ Мада је основна замисао овога рада да се, поводом педесет година од изласка Србљака у издању Српске књижевне задруге, преиспита његова рецепција и реконтекстуализује његов утицај, треба на почетку рећи да нам је додатни подстицај за то преиспитивање пружио један, по много чему споран, чланак који се нашао у 158 броју часописа Књижевна историја. У питању је текст *Просвијетлени национализам у настави књижевности* аутора Ненада Величковића (Величковић 2016), у којем он, на првој страни, у фусноти, неправилно цитира аутора Дејана Илића, који, пак, кривотвори мисао Светозара Петровића у цитираном тексту *Либертаријанска антидемократија и елитизам*, што је изашао на интернет порталу Пешчаник 2014. В. <https://pescanik.net/libertarijanska-antidemokratija-i-elitizam/> приступљено 11. 7. 2020. У питању је следећа реченица: „Negde sredinom 20. veka pojavljuju se prvi jasni obrisi jedne elitističke, antivukovske i nimalo skerlićevske vizije srpstva, koja se temelji na izmišljenom srednjovekovnom srpstvu. Tu viziju presudno oblikuju Đorđe Trifunović i Dimitrije Bogdanović, svojim istorijskim falsifikatom Srbljak“.

Величковић, међутим, не наводи одакле је преузет Илићев цитат. Да ли је разлог томе то што његов извор није ни у ком смислу научно релевантан, или је ово ненавођење извора просто омашка, не може се са сигурношћу тврдити. Занимљива је, ипак, чињеница да је у редигованој верзији овога чланка, у његовој памфлетској књизи *Лажа и апанажа*, поменути цитат у фусноти – избачен. В. Величковић 2017.

Да бисмо започели о значењу и значају Србљака једну савремену расправу, треба да утврдимо какво место заузима ова књига у нашој култури. Ваљало би причу о Србљаку сместити у контекст који би је на прави начин осветлио; али, шта је релевантан контекст? Да ли се овде заиста ради о рецепцији темељне химнографске збирке српског средњег века, и знају ли сви *критичари* да је реч о химнографији? Је ли стварна критика овде, уопште, књижевносторијска, или културолошка, или друштвено-политичка; зашто би разумевање и (пре)вредновање ове песничке баштине било на различитим плановима битно, и шта све изграђује однос према књижевној прошлости у Србији данас? Сва ова питања, на први поглед уопштена, дају се у великој мери конкретизовати на примеру једне четворотомне књиге, што још узбуљива духове, а у прошлости је изазивала и знаковите тишине.

Покушаћемо, овде, да испратимо њена разна читања, да задржимо поглед на раним критикама, не бисмо ли се могли, опремљени тим прошлим призорима, вратити у садашњи тренутак тумачења несумњиво провокативног издања Српске књижевне задруге из 1970.

Кратак подсетник

Стара српска књижевност сачувана нам је фрагментарно, у већем броју жанрова који чине особен систем, различит од савремених оквира, међу којима се као најзначајнији издвајају житија (хагиографија), службе (химнографија), слова (реторика), а постоји и низ других жанрова, обимом мањих или суштином удаљенијих од нашег схватања литерарног². Стара књижевност, у ствари, готово увек превазилази оквире „књижевног“, а *књижевна* продукција је у том смислу темељно повезана са *књижном* продукцијом³. Зато и јесу тако важна питања текстологије, археографска истраживања и ваљано издавање ових дела. Без таквих истраживања, средњовековна књижевност као да и не постоји. Временски, језички и функционално удаљена од савремених хоризоната читалачких очекивања, она готово у потпуности зависи од невеликог броја стручњака који је могу прочитати. Њено преображавање из нечитких рукописа старине (који за савременог човека функционишу више као артефакти) у текстове на језику који се може разумети, дуг је и сложен пут⁴. Она зато и данас остаје истовремено елитна и маргинална, доступна највећем броју читалаца тек посредно, и не у целини свога корпуса, него у изборима које такође праве стручњаци. На примеру Србљака веома се добро може разумети пресудна улога текстолога и историчара књижевности не само у такозваном неговоњу писане баштине, већ у самом начину њенога постојања⁵.

Књижевност средњовековља, наиме, постоји и чува се на два начина: у рукописној и, у мањој мери, раној штампаној традицији (старословенској, српскословенској, рускословенској) и у новој штампаној традицији критичких и других издања и преноса на савремени српски језик. Ове две традиције чувања нису исте, а нису ни једнаке; прва је „аутентична“, друга је „идеална“; прва је „егзотична“ и далека, друга

2 Видети, о жанровима, Трифуновић 1990, Богдановић 1980, Јовановић 2013, Шпадијер 1996, Плаовић 2016. Такође и Picchio 1973, Лихачов 1972

3 Шпадијер 2016, 132

4 О томе в. Шпадијер 2004, Бубало 2009, 2016 Давидовић 2016 Лихачов 1972

5 Управо ово издање СКЗ-а остварило је кључни утицај на даље проучавање овог песничког наслеђа, које је до тада ретко било узимано у обзир. Уп. „Прије објављивања старих српских служби и других богослужбених текстова (*Србљак I, II и III*. 1970. (пр. Ђорђе Трифуновић). Београд: СКЗ), они су били мање познати и неријетко су заобилажени приликом покушаја исписивања прегледа старог српског пјесништва. О томе свједоче текстови о српској средњовековној поезији унијети у прву књигу едиције *Српска књижевност у књижевној критици – Стара књижевност*. 1972. (пр. Ђорђе Трифуновић). Београд: Нолит – сви настали прије овог издања *Србљака*.“, Дојчиновић 2012, 2

је разумљива и блиска. Ниједна није апсолутна, а тешко би било рећи и која је „канонска“. Свако ко се бави старом књижевношћу, мора бити у стању да чита и једно и друго, и изнова се сусреће са неподударностима и разликама у овим двама модусима. Штампана издања на савременом српском језику далеко су читанија, и може се рећи да су она примарни извор за огромну већину читалаца, укључујући и студенте књижевности. Треба, међутим, имати у виду да та издања веома дуго нису постојала, да су се појавила у деветнаестом веку⁶, а тек их је двадесети век донео у нешто већем броју, и да корпус сачуваних дела у рукописној традицији ни у двадесет првом веку још ни изблиза није у целини критички издат и преведен. То значи да је, упркос старини писаног наслеђа које изучава, књижевна медијевистика као наука релативно млада. Оно, дакле, књижевно средњовековље до кога данашњи читалац који није експерт може доћи, вишеструко је фрагментарно: само је делимично сачувано, само је делимично пронађено, само је делимично рашчитано, само је делимично издато и преведено. Ову недовршеност не треба заборавити ни када се говори о разумевању и значају књижевне прошлости за савремена схватања њеног места у нашој култури.

У двама традицијама чувања старих књижевних дела, једна од кључних разлика налази се у врстама књига у којима се текстови похрањују. Као што је различит већ поменути систем жанрова старе књижевности у односу на нововековље, тако су и типови књига и уопште схватање књиге удаљени од концепата на које смо навикли. Преводна црквена поезија налазила се у различитим зборницима, као што су октоиси, служабници, триоди, минеји – у којима су се, на пример, налазиле и српске службе. Оне се од петнаестог века почињу груписати, у нестабилном саставу, у нарочите зборнике које зовемо србљацима⁷. Шта, међутим, значи термин „српске службе“?

Ово питање може се чинити баналним – али је од пресудне важности за разумевање раних критика издања Србљака из 1970, као и потоњих схватања ових критика, које су добациле до нашег времена. Наиме, једно од основних питања које је у критичким разматрањима било постављано јесте то шта је у једној тако сложеној творевини каква је служба – српско, а шта је византијско, или универзално, преведено или преузето. То није питање на које се може одговорити уопштено, и свако поједино дело представља у том смислу проблем за себе, сведочећи о вишеслојности овога жанра, каогод и о бројним могућностима „комбиновања“ и различитим типовима односа према узору. Неке правилности ипак постоје и одавно су познате приређивачима, преводиоцима и упућеним читаоцима српске химнографије. Сложен однос који српска химнографија гради према „византијском књижевном канону“⁸ може се разумети само у светлости целокупне поезике средњовековља источног типа, која свој систем угледања, уподобљавања, варирања и настављања успоставља нешто друкчије него што то чини западна традиција епохе⁹. Овај се систем односи на целину књижевног наслеђа, али је у химнографским жанровима вероватно најсложенији, а уједно и највидљивији. Када говоримо о службама српског средњовековља, мислимо у највећем броју случајева на службе српским светима и на један мањи број служби страним светима, које су настале

6 Више о историји издавања и проучавања в. у Богдановић 1980, 6 – 25 , Трифуновић 1970

7 Суботин Голубовић 2016, 89 – 108

8 Бодановић 1970.

9 Чак и на нивоу превођења грчке књижевне традиције и њеног „пресађивања“ у језик Словена постоје велике разлике. Наиме, „однос према класичним језицима фундаментално је другачији код православних Словена“ О томе в. Поповић 2019, 11 – 25

на српскословенском језику¹⁰. Србљак је, дакле, у општем смислу, као „српски минеј“¹¹ један од ретких типова зборника у којима се чува изванредан број списа спојених на основу своје припадности српском књижевном наслеђу. Постоје још неки такви зборници који су у нашој историји књижевности увелико познати – на пример, такозвани Данилов зборник, познат још и под именом *Животи краљева и архиепископа српских*, или рукописна књига из Хиландара под бројем 505, својеврсна антологија старе српске књижевности.¹² Пракса окупљања специфично српских списа, дакле, није нарочито развијена, али постоји у средњем веку, и на њој је заснована и нововековна идеја о србљацима, који су и у осамнаестом и деветнаестом веку више пута објављивани¹³. Најутицајни у наше доба¹⁴ јесте Задругин „Србљак“ из 1970. године.

Читања и последице

Најпознатији, најзначајнији и једини дужи критички текст о издању Србљака из 1970. остаје прилог Светозара Петровића „О издавању средњовековног јесничког текста (поводом Србљака)“ објављен у Зборнику за славистику 1975. године¹⁵. Овај текст-реакција превазилази оквире и приказа и критике, прелазећи у својеврстан есеј у коме аутор разматра вишеструка питања текстологије, издавања, али и општег стања

10 „Од укупно 37 песничких састава, три нису посвећена српским светима - *Канон повратка моштију Светог Јована Рилског, Канон Светом Николи Мирликијском и Акатист Светом првомученику Стефану*. Уп. Још четири српска богослужбена списа, св. Ахилију, Луки, Петки, царици Теофано, о којима пише И. Шпадијер у најновијој књизи *Почеци српске химнографије* (Шпадијер 2019б, 26 – 29) Уп. „То су српске теме и јунаци, светитељи и свеци, њихови подвизи и чудотворења, које су опевали домаћи песници. Остаје, међутим, за будућа истраживања, пре свега рукописне традиције – могућност испитивања и, можда, проналажења изворних српских састава посвећених византијским и општехришћанским светима и празницима. Литургијски простор и литургијско време, у којем сви свети хришћанске васељене учествују у јединственој историји страдања и спасења, пружају довољно основа за једно такво размишљање“ (Шпадијер 2019, 569 – 570)

11 Дојчиновић 2012, 6

12 О томе в. чланак И. Шпадијер „Антологическиј состав хиландарској рукописи № 505“ (Шпадиер 2018: 815 – 827)

13 Раковачки србљак 1714, Римнички србљак 1761. В. Трифуновић 1970 с. 10–11, Београдски србљак 1861.

14 Постоје и србљаци које је издавала Српска православна црква, један из 1986. и један из 2015. године, али се они не заснивају само на средњовековном наслеђу нити негују књижевност српскословенског језичког израза; текстови су у њима објављени на рускословенском као језику цркве, и у себе укључују и новије списе. Они су издати за потребе богослужења и не спадају у традицију филолошког и књижевноисторијског бављења овом баштином.

15 С обзиром на то да се С. Петровић није бавио примарно средњовековном књижевношћу, може нас задивити његово велико знање о овој области. У исто време, чини се неочекиваним готово учитељски тон и став који он заузима према приређивачима Србљака, који су проучаваоци српске средњовековне књижевности, и у области о којој је реч већ тада важе за експерте, а данас, педесет година касније, несумњиво су најзначајније личности српске медијевистике. Занимљиво је да је овај Петровићев текст прештампан у књизи необичног састава и назива, *Списи о старијој књижевности*, коју је издала Фабрика књига, уз помоћ Министарства науке и заштите животне средине, Фонда за отворено друштво и професора Кима Сонг-Квана са Ханкук универзитета у Сеулу. Приређивач овога издања је Дејан Илић, аутор синтагми са почетка нашег текста, наиме „измишљено средњовековно српство“ и „историјски фалсификат Србљак“. На овај проблем вратићемо се касније. Засад је, можда, најзанимљивије навести како се у том издању у „старију књижевност“ сврставају једнако Србљак, Марин Држић, Лаза Костић и Јован Јовановић Змај. Приређивач тврди да је овакву поделу извршио сам аутор, пре своје смрти 2005. године. Књига је објављена 2007.

медиевистике свога времена, места које стара књижевност заузима у оновременој култури, версификације, поетике, па и књижевне критике уопште, њених задатака и мањкавости¹⁶. Овај систематично замишљен и прецизно подељен чланак састоји се из пет делова. У уводној речи и првом одељку посвећује се С. Петровић основном проблему приређивања текста, одајући, пре но што започне своју критику, признање Ђ. Трифуновићу и Д. Богдановићу за њихов „велик труд, широко знање и много љубави“¹⁷; уз то, он помало расправља и о ревалоризацији средњовековља као изразу *кризе грађанске концепције европске културе*¹⁸ и, нарочито, осврће се на једно схватање Федотова према коме рано словенско богослужење и преводи Библије чине да Руси (аналогно и Срби) немају према грчкој класичној култури онако изграђен однос какав су стекли западноевропски народи према латинитету. То је, разуме се, тачно; о томе се и данас расправља¹⁹ и то се континуирано двојако тумачи. Необичан је, међутим, закључак који С. Петровић из свега тога изводи, наиме: „Стара српска црквена поезија имала би, дакле, разлога да нам се појави и са осјећањем кривице – због тога што смо њу имали, значајан нам је дио византијске књижевности остао недоступан – али и са осјећањем нарочите важности: у ономе што смо имали, она је била можда најближа врхунцима“²⁰. Ова изванредно осмишљена реченица, која почива на замишљеном парадоксу ситуације у којој се наше средњовековно наслеђе нашло, одлично, ако и нехотице, кореспондира са темељном парадоксалношћу византијске мисли. Проблем се, међутим, јавља баш у томе што је тај парадокс замишљен. Из онога што је претходно, позивајући се на Федотова, аутор изнео, као и из ширег погледа на овај значајан проблем, никако не следи да нам је „значајан дио византијске књижевности остао недоступан“ зато што смо имали стару српску црквену поезију. Та се конклузија не може извести из више разлога: пре свега, старој српској црквеној поезији претходи словенска црквена поезија, па она, дакле, није директно заменила византијско наслеђе, већ је, на српкословенском језику, настављала ћирилометодијевску традицију што припада свим Словенима. Поред тога, како може „значајан дио византијске књижевности“, тога огромног система сложених жанрова, остати недоступан захваљујући само једноме језичком изразу само једнога јединога жанра, а не захваљујући, рецимо, великом наслеђу словенске хагиографије или реторике? На крају крајева, фундаментално различит однос према култури-узору у целом ареалу

16 Питањима књижевне критике, као што је познато, аутор се бавио у највећој мери, а посебно продубљено у својој чувеној књизи *Природа критике* из 1972. у којој се налазе (барем) још два текста која могу додатно осветлити његов суштински однос према проучавању и српске књижевности средњег века – „О марксизму и књижевној критици“, „Методолошка питања специфична за проучавање наших националних књижевности“, и, можда и највише, „Становиште садашњости и становиште прошлости у историји књижевности – прилог утврђивању границе међу филологијом и политиком“.

17 Петровић 2007, 8

18 Петровић 2007, 5 – 6

19 О томе детаљно пише Тања Поповић у већ поменутој расправи „Источни канон и књижевност новог доба“ у оквиру књиге *Источни канон*:

„Као што смо то већ поменули, за њега, али иза неке утицајне руске мислиоце, попут Шпета или Федотова, однос према древној књижевности и духовности садржан је у употреби језика древних цивилизација. Отуда, преводом литургијских књига сагрчког на старословенски и прихватањем датог идиома за језик цркве и писане речи у *Slavia orthodoxa* није започета национална писменост и духовност, већ је она постављена на другачије темеље од онихзападноевропских. Оваква претпоставка наводи на закључак да ако у некој култури не постоји непосредни додир са старином тако што се у одређене сврхе употребљава језик те исте старине, онда значи да она ни не припада датој баштини, или јој макар припада спољашње, а не дубински“.

(Поповић 2019, 26 – 27)

20 Петровић 2007, 7

православног словенства не може се изједначити са недоступношћу значајног дела књижевности. То је један, да се послужимо речју коју С. Петровић најчешће користи да опише незадовољство Србљаком, *несретан* израз. Јер, значајан део византијске књижевности итекако је доступан у српским изворима; ова књижевност је превођена, преписивана и штампана током читавог трајања српског средњег века; чак су поједини делови византијског наслеђа остали сачувани само у српскословенским преводима, а изгубили су се у грчком оригиналу.²¹ Можда се заправо мислило да је постојање словенског богослужења смањило потребу за непосредним коришћењем грчких текстова, и та би теза могла стајати; али то никако не значи „недоступност византијске књижевности“ и за то кривац никако не може бити „српска црквена поезија“. Није нам намера, наравно, да сваки поједини исказ што га Петровић у овом обимном тексту износи овако ращчлањујемо. Чинило нам се важним, ипак, да се покаже, примером са самог почетка његових разматрања, поступак који се често понавља у тој свеобухватној критици Србљака – ослонивши се на ауторитет неког познатог аутора, или изневши општепознату чињеницу, критичар, по правилу на стилски и језички веома успео начин, изводи тенденциозан закључак, који не стоји на чврстим ногама, често не следи или тек делимично следи из претходних премиса, и који, као такав, не може бити општеприхваћен.

Још један се Петровићев став из овог првог одељка његовог есеја може разумети као нарочито важан, јер се на њему делимично заснива читава критика приступа приређивању текста који су одабрали Ђ. Трифуновић и Д. Богдановић, а која је посредно и критика Петра Ђорђића и његове транскрипције: „У књижевним текстовима уопће, па и у књижевним текстовима на српскословенском језику, не занима нас првенствено опћи тип коме језик појединог текста припада него посебан језички израз посебног текста“²². Проблем који у овом фундаменталном ставу можемо приметити сличан је претходном проблему закључивања на који смо указали. Наиме, конклузија да нас у једном средњовековном тексту занима посебан језички израз појединог дела зато што нас то и иначе занима у свим књижевним текстовима уопште, на сваки је начин произвољна. Занимљив је, на пример, избор аутора да не каже „средњовековни текст“ него „текст на српскословенском језику“; тај избор, чини нам се, указује на то да је аутор свестан да се поетике *епоха*, па консеквентно и њихово читање и тумачење, разликују, те да би било сувише уопштавајуће рећи да нас у једном средњовековном тексту има занимати исто оно што нас занима и у античком, савременом, барокном; са друге стране, међутим, рећи да нас исте ствари занимају у књижевним текстовима без обзира на *језик* којим су они писани, прилично је безбедно. Сама идеја да нас у књижевним текстовима занимају посебни језички изрази а не општи типови врло климаво стоји данас и у теоријском смислу, а нарочито када је реч о једној таквој књижевности каква је средњовековна. У њој је изузетно тешко, чак и добрим познаваоцима, да, рецимо, један текст припишу на основу стилских одлика неком аутору, будући да стил епохе доминира над стилем аутора и да је проблем оригиналности и угледања друкчије постављен; могло би се рећи да би трагање за неким замишљеним „посебним језичким изразом посебног текста“ било у оваквој поетици промашено. Свеједно да ли је реч о стилу, језичким особеностима, поетици аутора, или, што додатно усложњава ситуацију, језичким навикама бројних преписивача,

21 Чувени такав пример представља зборник под ознаком Дечани 88, што садржи слова Варлаама Калабријског и Григорија Паламе, којим се екстензивно бавио Јанис Какридис: В. Kakridis 1988; Kakridis, Taseva 2014.

22 Петровић 2007, 13

њиховим променама и омашкама²³, јасно је да усмереност на „посебан језички израз посебног текста“ не може уродити плодом у оваквом писаном наслеђу, у којем чак није увек јасно ни шта је „посебан текст“.²⁴

На основу таквог усмерења према „посебности“ која мора да нас занима више од „општег типа“, Петровић упућује своју главну замерку којом ће се бавити до краја првог одељка свога текста, наиме став да употребљена Ђорђевићева транскрипција, која није идеална (као што, признаје он, ниједна не може да буде) и „нормализација изговора“ која се спроводи у текстовима из Србљака што су дати на српскословенском језику, али штампани „модерним слогом“ и подвргнути изразитом „пуризму данашње ћирилице“ – чине целокупно издање Србљака слабир. Он је, дакле, против такве нормализације која је само приближна и која не води довољно рачуна о *посебним* одликама *посебних* текстова. Ту би лако било одговорити да ово и није критичко издање, него једно популарно издање што треба да приближи ове песничке текстове савременицима који у највећем броју, ипак, не читају стару ћирилицу. Узевши то у обзир, Петровић предлаже да се информације о читању текстова саопште читаоцу у коментарима и белешкама, или да им се просто обезбеди превод²⁵ (који, узгред, већ и јесте обезбеђен). Ово средње решење, пак, које настоји да не потцени читаоца дајући му само пренос на савремени језик, нити да га оптерети старим слогом и нагомиланим фуснотама и коментарима, Петровићу не одговара јер, како оштро оцењује, „већини њихових читалаца свакако (би) добро дошла информација да баш дословно тако како их они објављују није ове текстове вјероватно никад читао нико“²⁶. Проблем на који С. Петровић не обраћа пажњу, међутим, тиче се, поново, специфичности средњовековног светоназора. Наиме, и када је реч о химнографији као о књижевној целини, дошло се у историји медијевистике до сличног проблема: служба никада није испуњавана онако како је фиксирана – и обрнуто²⁷. Дакле, нити је средњовековни песнички текст једна довршена, затворена, увек себи једнака целина, нити је он као записан текст једнак сопственом богослужбеном остварењу које подразумева низ других „текстова“ и вантекстуалних радњи. Разуме се, онда, да „тако како их они објављују није ове текстове вјероватно никад читао нико“, јер их уопште нико и није читао као самосталне текстове, а кад је читао неке њихове делове, читао их је певајући, па то не значи да треба у савременом приређивању, певушећи у себи, гомилати вокале тамо где су у појању дужи. Приређивачи Задругиног Србљака нису, претпостављамо, налазили да је потребно да се нешто тако саморазумљиво накнадно објашњава. У настојању да се задовоље замишљени високи критеријуми које Петровић

23 О овом је питању последњих година у европској науци доста писано. Издвајамо за ову прилику добро објашњење и инспиративан пасаж из књиге знаковитог наслова: *Copista come autore* (Преписивач као аутор) италијанског класичара Лућана Канфоре из 2002. године. „Преписивач интегрише, верујући да га тиме усавршава, текст са којим се потпуно идентификује: баш зато што је преписивач. Ми обично кажемо да „интерполира“, али тако банализујемо и унижавамо један деликатан и узнемирујућ догађај који је оригинална интервенција преписивача“ (Sanfora 2002, 16 – 17, превод И.П.)

24 Иза свега овога, разуме се, стоје и дубље филозофске претпоставке византијског и српског средњовековног светоназора, које веома добро објашњавају апсолутну превласт општег над посебним, како у теолошком и естетском смислу (в. Бичков 2012, Аверинцев 1982, Лихачов 1972), тако и у реторичком смислу, нарочито на плану општих места као основног кода књижевне комуникације (в. Курцијус 1996).

25 Петровић 2007, 17

26 Петровић 2007, 9

27 О томе пише опширније Александар Наумов у своме тексту „Служба као жанр“ у књизи *Старо и ново. Студије о књижевности православних Словена* (Наумов 2009, 29 – 44)

поставља, а које изражава у прилично нејасној идеји „умерене нормализације правописа“ (што поставља логична питања о томе која количина нечега је умерена, и чега, и у односу на шта је умерена), остаје једино могућност да се од свега одустане. Компромиси које су направили приређивачи овог издања из разлога које смо показали, нису прихватљиви за писца ове ране критике; оно што он наместо тога нуди уопште није популарно издање, већ једна неразрађена замисао „критичнијег“ издавања са опширнијим белешкама и коментарима, које би водило рачуна о „посебностима посебних текстова“, за које не знамо шта су, нити да ли у средњовековној књижевности постоје. Друга опција коју предлаже, и којом завршава први одељак критике, био би, просто, превод на савремени језик, без српскословенског текста, јер боље и никако него овако, како аутор много пута каже, *несретно*²⁸. Из првог одељка, дакле, можемо извући неколико закључака који су од важности за разумевање остатка критичког есеја који следи. Наиме, С. Петровић или не познаје довољно добро право стање ствари, или та знања тенденциозно занемарује – у области српске рукописне традиције (идеја о недоступности великог дела византијске књижевности код Срба) и у области средњовековне поезике (идеја да нас код књижевних текстова ове епохе занимају посебни језички изрази а не општи типови). На основу ових произвољних закључака, он утемељује став о неваљаном облику у којем су стари песнички текстови представљени, у којем му смета несавршен покушај нормализације изговора, а уместо чега предлаже неке сасвим друге облике издавања, који излазе из оквира онога што је четвортомно издање из 1970. настојало да буде. Оштрина његове осуде у нескладу је са нестабилношћу његових закључака и упитношћу сазнања која је имао на располагању. Из ставова чију смо проблематичну генезу настојали да покажемо, произлази коначан закључак да би најбоље било да овакав један Србљак уопште и не постоји.

Читав је други део Петровићевог чланка посвећен проблему „бирања основе“ за издање, који он отвара основном замерком да нам „неки пут приређивач... заправо не даје издање текста него издање појединог рукописа текста“²⁹. Ово, у начелу, није проблематично, будући да постоје разне врсте издања, међу њима и издања појединих преписа. Она се не убрајају у такозвана критичка издања текста, али то не значи да нису издања. И она су потребна и имају своју улогу и свој значај у издавачкој пракси. Како смо већ утврдили да Србљак из 1970. није ни требало да буде критичко издање³⁰, даља расправа о овом питању постаје беспредметна. Остаје једино питање одакле уопште долази идеја критичара да се у овако замашном издању, које већ има три тома, могу

28 Занимљиво је како један иначе стилски врло истанчан текст може толико да инсистира на понављању извесних израза - „несретно“ и, на пример, „неприлика“ јављају се десетину пута...

29 Петровић 2007, 17

30 Можда треба нагласити и то да је један од приређивача, Ђорђе Трифуновић, на овакве евентуалне замерке одговорио још и пре него што су оне биле изнете; наиме, у четвртном тому издања из 1970. *О Србљаку*, у оквиру своје закључне белешке: „Понекад су узимани у обзир и други преписи једнога дела. Узевши у обзир намену издања, сматрао сам да није било потребно доносити разна читања („разнотенија“) свих преписа једнога дела. Тиме ће се бавити приређивач критичког издања“. (Трифуновић 1970, 492 – 493) Из његових објашњења постаје очигледно да су избори основа за ово издање били свесне и промишљене одлуке, што је врло далеко од имплицитног закључка који би могао донети читалац Петровићеве критике – из његовог општег тона може се наслутити да су се приређивачи, с недостатка времена и могућности, „довијали“ и пристајали на разне несавршености (о томе в. нешто ниже у нашем чланку). Приређивач међутим, разуме се, прави разлику између овог издања и неког будућег критичког, о којем се и говори у трећем лицу јединине и у футуру. Тиме он показује и своју научну скрупулозност, и своју скромност и свест о дOMETИМА СВОГА ПОДУХВАТА И О ТЕЖИНИ ЗАДАТАКА КОЈИ ПРЕДСТОЈЕ, али и једну, код нас врло ретку, веру у будуће научне нараштаје.

испунити услови који би га činili критичким. Право критичко издање само једне веће службе, као што је познато, са свим пропратним коментарима, белешкама и текстовима, заузима понекад целу књигу. Такав један замишљени Србљак у близу четрдесет томова, једноставно, не би могао да испуни оне задатке које једно поштено „популарно“ издање може. Он би био од користи малом броју стручњака, а захтевао би далеко већи број сарадника и, сигурно, дуги низ година, па и деценије рада. Свако ко познаје прилике у нашој медијевистици зна да би број потребних сарадника у једном таквом подухвату вероватно превазилазио број компетентних читалаца којима би такво издање било потребно.

Замерке се даље тичу недоследности у бирању основе јер, каже С. Петровић, док у неким случајевима приређивачи бирају само један препис, дотле у другима комбинују више извора³¹. Као што је већ установљено, такве би недоследности биле недопустиве у једном критичком издању, али таквог критичког издања нема, па се не може ни критиковати оно што (још увек) не постоји. Поводом идеје о критичком издавању Србљака, међутим, јавља се још један проблем. Критичка се издања углавном односе или на неки постојећи зборник – на пример поменути Данилов зборник, или на опус неког аутора, или на један одређен тип књиге чији је састав стабилан, или на један књижевни текст. Питање је, зато, да ли би се уопште могло очекивати критичко издање оваквог једног садржаја као што је Задругин Србљак. Јер, службе присутне у овом Србљаку би се, као самостални песнички текстови, могле критички издати свака за себе, али не у овом конкретном саставу, редоследу, избору, који је у ствари једна *двадесетовековна реконструкција идеалног Србљака*. На пример, у овом издању службе нису поређане, као што је обично у србљацима, „према редоследу месеци и дана, већ према времену настанка“³², а пронађени су и неки до тада непознати састави, посвећени кнезу Лазару и деспотима Бранковићима³³. Према томе, приређивачи ове књиге су понудили једну потпуно нову целину, која садржи и нека дела која су се нашла у старијим србљацима, али није тим србљацима идентична. Синтагма „критичко издање Србљака“ односила би се, у ствари, на један сасвим други садржај.

Са становишта књижевне теорије, узевши у обзир парадигме које су освајане и напуштане у време Петровићевог деловања и у наше време, најзанимљивији је можда следећи његов увид: „Текст овог издања није припремљен ни небрижљиво, ни несавјесно, ни незналачки. Гдјегод (sic!) у издање дирне, и објављен текст успореди са изворима, човјек налази не само свједочанства опће једне скрупулозности према изворном тексту него и трагове пажљивог проучавања па и врло сретна решења.“ Па ипак: „приређивачи овог издања морали су да прихвате више компромисних, арбитражних и привремених рјешења, више приближних, недоследних и несигурних читања, него што у издању пјесничког текста може да буде дозвољено“³⁴. Упитна је, пре свега, поузданост Петровићевих „извора“, будући да их он нигде не наводи. На основу чега зна да је издање у односу на изворе дало срећна решења, или недоследна и несигурна читања, Петровић нигде не каже, и читаоцу остаје само да му верује на реч, што у оваквој једној критици, која се управо базира на проблемима бирања основе за издање и односа према изворима, *не може да буде дозвољено*. Други проблем се, наравно, тиче недоследности овог пасажа, који нас оставља збуњене својим готово супротним закључцима: наиме, издање је припремљено брижљиво, савесно и зналачки (премда критичар бира да искористи дуплу

31 Петровић 2007, 18

32 Трифуновић 1970, 492

33 Трифуновић 1970, 493

34 Петровић 2007, 20

негацију пре него да једноставно напише ова три афирмативна прилога), оно је скрупулозно и пажљиво, па ипак је закључак да је читање недоследно, несигурно, компромисно, арбитарно и привремено. У овом се примеру може препознати особина карактеристична за читав Петровићев есеј: гомилање епитета који су на ивици да буду таутологични. Ако је дао пет позитивних квалификација рада приређивача, и негативних мора да буде пет, мада би се и мањим бројем постигао значењски исти резултат. Па ипак, кад оставимо на страну стилске вежбе симетрије присутне у овом редувантом исказу, шта остаје његов стварни закључак? Какво је ово издање? У исто време недоследно, несигурно, компромисно, упркос томе што је његова припрема била брижљива, савесна, скрупулозна – речју – неуспешно. Последњи за поновно промишљање изазован део је онај којим се исказ и завршава, наиме: „може да буде дозвољено“. Иза њега стоји својеврсни нормативизам, а са њим и уверење да читања уопште могу да не буду приближна, несигурна, компромисна; уверење да постоји једно *сигурно исправно читање*, уверење против којег сведоче и савремене књижевне теорије и искуство приређивања старих текстова.

Осврнућемо се још само на један Петровићев став из овог, другог, дела његовога чланка, јер нам се чини да управо тај пример најбоље показује у којој је мери будућност оповргла његове ставове о раду приређивача Србљака. Наиме, извесни текстови старе српске црквене поезије сачувани су нам били само у рускословенским преписима. У тим случајевима, приређивач се одлучио за својеврсну реконструкцију – њихово „враћање“ у изворни, српскословенски облик. За такву реконструкцију Петровић каже како „у начелу...јест легитимна“³⁵ али како „на основу малих огледних поређења (текста у римничком србљаку са старијим, у овом случају сачуваним српскословенским текстом Теодосијевој служби Сави), не чини се да је она исправна“³⁶, те даље закључује: „У случају пјесничких текстова она, бојим се, може да води само до текста који ће бити још мање аутентичан од онога што га исправљамо“³⁷. Као и у претходном ставу, и овде се може приметити да, упркос своме инсистирању на педантности у односу на изворе, С. Петровић не наводи, ни у тексту, ни у фусноти, ни у библиографији, који је то тачно препис у који је он, наводно, имао увид. Насупрот томе, захваљујући открићу досад непримећеног, а врло раног, преписа Теодосијевих Канона Сави и Симеону на осам гласова³⁸, који потиче из 14. века и који је, разуме се, српскословенски, ауторка овог рада стекла је увид у „аутентичан“ облик тог песничког дела и, поредећи га са реконструкцијом коју је приређивач Србљака начинио на основу рускословенског текста, закључила да је та реконструкција не само исправна, него и задивљујуће прецизна.

Трећи одељак Петровићевог огледа посвећен је проблему корпуса српске средњовековне поезије, њених стварних обима и схватања њене припадности. Као што смо у кратком подсетнику већ навели, српском службом се сматра свака служба за коју се покаже да је изворно настала на српскословенском језику, без обзира на то да ли је она посвећена српским светима или, у мањем броју случајева, страним свецима и светитељима. Исто то, узгред, важи и за све остале жанрове старе наше књижевности, као што су, на пример, похвална слова, која су на српскословенском писали и Срби и Грци и

35 Петровић 2007, 18

36 Петровић 2007, 18 – 19

37 Петровић 2007, 19

38 Овај препис сам пронашла у збирци Универзитетске библиотеке, под ознаком УБ Ђоровић 19, где је био до сада погрешно насловљен као Богородичник и Теодосијева „похвала“, што је сасвим друго дело различитог жанра и намене. У току је рад на рашчитивању и припрема издања које би укључило и овај, по открићу најновији, а по времену настанка вероватно најстарији, препис.

други странци (нпр. Григорије Цамблук, Андоније Рафаил, Димитрије Кантакузин), и која су посвећивана и Србима (св.кнез Лазар, св.Симеон, св. Сава) и страним светима (св.Никола,св. Димитрије,св. Стефан).

Сумња коју Петровић на самом почетку овог одељка изражава, „је ли ово баш потпун корпус српске црквене поезије...посебно је питање“, беспредметна је као и претходне његове замерке; наиме, *наравно да не знамо* је ли то баш потпун корпус. Подразумева се да тако нешто о овако старом књижевном наслеђу не може да се поуздано каже, подразумева се да је то само један пресек наших сазнања у датом тренутку, подразумева се да је у будућности могуће пронаћи још нешто. Нико ко се бави издавањем старих текстова никада и не тврди друкчије. Као што смо на почетку подсетили, служба је изузетно сложена песничка творевина, чији су поједини делови, међу којима је већина добро позната, преузети из византијског предлошка као својеврсна стална места. То је и критичару јасно: „испуштено је углавном оно што по категорији припада дијеловима службе који се преводе и преузимају“³⁹. Међутим, он нешто ниже замера како су „испуштена нпр. и у случајевима у којима су одувјек била интегрални дио служби, кратка синаксарска житија, вјероватно зато што су то прозни текстови, мада су они с пјесмама у служби по правилу на више начина па и текстуално повезани“⁴⁰. Овде већ ступамо у проблем неразумевања поетичких постулата епохе, што је, да се послужимо још једним Петровићевим изразом, *човјеку врло жао што мора да каже*. Житије, наиме, најкраће могуће речено, није део службе као песничког текста, него је део службе као обреда, онога остварења које је у тексту, како то каже Александар Наумов, само потенцијално⁴¹. Сличног је типа и следећа замерка, наиме што су „испуштена...без милости и без трага готово сва литургијска упутства и објашњења, од ознаке датума на који служба треба да се служи, преко разних подјела какве су у служби изворно проведене“⁴². Реч је, и даље, дакле, о поистовећивању песничког текста химнографскога жанра, са службом као обредном целином. Већ је, више пута, наглашена намена овога, популарног издања: оно није намењено коришћењу у цркви, оно није аутентични србљак, већ његова реконструкција, оно није ни критичко издање па да би се морало у њему чувати „изворно“ обликовање текста.

У овом одељку Петровићеве критике налази се, чини нам се, и његов најјачи аргумент, једини са којим се у начелу слажемо, иако је и ту на плану израза посегнуо за непотребном иронизацијом и појачавањем; у питању је замерка што се о свим изостављањима, на пример, ирмоса, и других преузетих, „неоригиналних“ делова, није оставио у издању некакав траг, у фусноти, или у накнадном објашњењу, или у форматирању самог текста: „...А ишчезла без трага: нигдје у издању никаква графичка ознака, ни стидљиве три тачкице, а камоли неко макар и најкраће објашњење“⁴³. У даљем развијању ових замјерки Петровић је дао вредан прилог расправи о положају и значају ирмоса у односу на тропаре; то је, увек занимљив, поглед са стране, некога коме ови књижевни текстови и облици нису примарна тема истраживања, али их он препознаје као уметнички вредне и размишља о сложености њихових композиција, њиховим различитим функцијама и естетским консеквенцама изостављања појединих делова текста. Занимљиво је и то што је управо у деловима свога есеја који су, чини нам се, највреднији,

39 Петровић 2007, 24

40 Петровић 2007, 24

41 „Књижевни текст службе јесте и икона божанствене Речи, у којој живи и Бог, и светац, и аутор (нарочито кад унесе своје име у акростих), али је то стање потенцијално“ (Наумов 2009)

42 Петровић 2007, 25

43 Петровић 2007, 25

у којима је аргументација најјача, а примери најбољи, Петровић најмање критизерски настројен; његов тон постаје знатно блажи, он своје ставове преиспитује⁴⁴, тумачи, предлаже, показујући да је у тренуцима када заборави на себе-критичара, његов замах, као есејисте, знатно шири, а његов домет као књижевног херменеуте, даљи. Тим се деловима његовог есеја треба и даље враћати, они нам и данас могу бити инспиративни у поновним разматрањима химнографског наслеђа; може се једино рећи да је *човјеку врло жао* што читава расправа поводом Србљака није могла да буде изведена у оваквом тону и на овом нивоу.

Последња два одељка Петровићевог текста посвећена су односу стиха и прозе и критици радова изашлих у последњем тому издања СКЗ, *О Србљаку*. О првом од њих може се укратко рећи да представља ауторов покушај да прикаже проблематичност „питања стиха“ у нашем средњовековљу, покушавајући на сваки начин да избегне симплификацију тога питања, али не успевајући увек да је не замени мистификацијом. Да није лако разлучити, уопште у старим књижевностима, стих од прозе, одавно је јасно. Кад је у питању химнографија, тај проблем, чини нам се, није баш тако изражен као што је то случај у неким другим жанровима, попут жанра похвале, којој се неретко приписивала лиричност и она се, као реторски облик у класичном смислу, покушава и данас графички представљати као песма. Сличан се проблем јавља и у неким још увек неуверљиво жанровски одређеним делима, попут *Слова љубве*. Када је реч о поезији, химнографија има специфичан положај због начина на који се изводи приликом своје богослужбене актуелизације, а који подразумева појање, што, како нам изгледа, иде у прилог идеји да поводом црквене поезије понајвише можемо говорити о стиху. У овом делу есеја С. Петровић се опширније бави увођењем читаоца у сам проблем стиха, који је, свакако, у много већој мери област његове експертизе, него што се посвећује детаљно овом проблему на примеру српске средњовековне поезије. Чак и његови наводи о питању стиха у средњем веку уопште, штури су, преузети од страних истраживача и непоткрепљени примерима, а садрже „јаке“ изјаве, попут следеће: „Средњовековни описи средњовековног стиха редом су конфузне и неадекватне примјене, на нову грађу, онога што је из метричке теорије антике доспјело до средњег вијека... Средњовековни писац о стиху био је, тако, лош ученик слабог учитеља“⁴⁵.

Други и завршни одељак, замишљен као осврт на радове, испоставља се, углавном је, као уосталом и претходни део, расправа са једним конкретним аутором и приређивачем – Ђорђем Трифуновићем, који је и иначе у Петровићевом тексту истрпео знатно више критика од осталих учесника у овом издању. Основне замерке у овом, сасвим кратком погледу, свode се на два основна проблема – један је проблем „појмовног језика“ а други је проблем стила. Кад је овом другом реч, Петровић, чини нам се, исправно уочава једну појаву у нашој књижевној медијевистици, која међутим у много већој мери припада другим неким ауторима, него самом Трифуновићу. Реч је о својеврсном опонашању стила средњовековног дела и „мутном приповедању“⁴⁶ које замењује праву анализу. Тај проблем заиста постоји у историји нашег проучавања средњовековне књижевности, и спочитавао се још Милану Кашанину, који је због своје „импресионистичке“ критике средњовековља помало неправедно данас запостављен. Па ипак, чини нам се, Ђ. Трифуновић није права „адреса“ за ову замерку, нарочито када се у обзир узме читав његов опус што је уследио касније, а у којем се уочава све већа строгост израза. Проблем

44 В. „Наравно, ову бисмо посљедњу претпоставку проучавањем морали да провјеримо, па је сасвим могуће да на крају закључимо да и није исправна“ (Петровић 2007, 32)

45 Петровић 2007, 35 – 36

46 Петровић 2007, 43

„појмовног језика“ који поставља Петровић у уској је вези са проблемом стила. Наиме, место „егзалтираног“ писања и „конструкције посебних конфузних поетика“⁴⁷ он предлаже да се књижевност средњовековља коначно почне анализирати појмовним језиком који је заједнички свим књижевностима. Јер, иако је „за свако чак појединачно дело могуће условно рећи да имплицира неку своју специфичну поетику“, ипак „о средњовјековној књижевности као књижевности не знамо казати ништа док не знамо говорити о њој појмовним језиком којим говоримо о свакој другој књижевности“⁴⁸. Овај се став помало разликује од оног наведеног при почетку наше критике Петровићевог текста, наиме да нас у књижевном делу не занима општи тип него посебан језички израз. Изгледа да би требало при издавању средњовековног текста усредсредити се на оно што је у изразу партикуларно, специфично не само за епоху и писца, него и за поједино дело, али да би у тумачењу тих истих текстова ваљало ипак држати се једног најопштијег појмовног језика који може да погодује свакој књижевности.

Строгост која се предлаже на више начина у целој критици С. Петровића недостижна је и за њега самог. Она је плод једне замисли о књижевности и о књижевном истраживању као „науци“; плод једног племенитог настојања да се ствари уреде, да се стручност подигне на што виши ступањ, да се успостави један чврст систем проучавања ове области у нас. У таквим настојањима лако је претерати и преценити и сопствене и уопште људске способности за уређене односе с уметношћу. Потоњи токови књижевне теорије показали су да је „научна строгост“ била тек краткотрајни сан, а да „егзалтираност“ што се на велика врата вратила с одбацивањем „тврдог“ структурализма не би требало тек тако потцењивати. Јер, „егзалтираност“, свеједно у ком облику, да ли у оном „старинском“, наивном, рекао би Петровић „варварском“, или у неком новом, намерном, херменеутички осмишљеном, није непријатељ књижевности, него у дословном смислу залог за опстанак дисциплине у свету који долази.

Још један занимљив, краћи прилог, вредан наше пажње, написао је филозоф Андрија Стојковић, под насловом *О филозофској поруци и значају Србљака*. То је, у ствари, беседа изговорена на трибини што је одржана поводом Србљака у Студентском културном центру у Београду априла 1971. године. Своју реч Стојковић, супротно С. Петровићу, започиње јасним изражавањем сопственог, позитивног, суда о дometима књиге, називајући је капиталним делом наше културе⁴⁹. У наставку се осврће на стање и достигнућа наше филозофске мисли, позивајући се на неколика имена, међу којима су филозофи тако различитих провенијенција и вредности какви су Ксенија Атанасијевић, прва жена која је докторирала на Београдском универзитету, и Душан Недељковић, стави у фусноту или избаци члан озлоглашеног „суда части“ Универзитета након ослобођења и увођења комунистичке владавине, који је са истога тог универзитета, у својству судије части и проректора, протерао многе српске интелектуалце. Читав овај први део излагања Стојковић је замислио као методолошку поставку потоњег свог филозофског читања не толико самог садржаја Србљака, колико његовог културног значаја; у тој сведеној поставци проблема издвајају се две његове идеје - „народне свести“ и „екуменског нивоа“. Наиме, екуменским нивоом он сматра највише домете људске мисли, које чине различите „нијансе“ појединих народних израза, међу које спадају и такозвани мали народи којима припадају и Југословени; ти су мали народи стално изложени нечему што Стојковић прецизно назива „европоцентристичком деобом народа“, препознајући у томе

47 Петровић 2007, 43

48 Петровић 2007, 43

49 Стојковић 1972, 155

облик дискриминаторне предрасуде⁵⁰. Поред таквог положаја који, у његовој поставци, Југословени (и посебно Срби) заузимају међу европским народима, значајну улогу у разумевању те лоше позиције заузима и алузија на извесне „самозване познаваоце филозофије” који „резултате рада појединих ентузијаста...дисквалификују као националистичка иживљавања“⁵¹. Оно што је таквим, унутрашњим оспоравањима, основни циљ, јесте негација континуитета наше мисли. Права је штета што се у даље тумачење овога проблема Стојковић не упушта, будући да су они, у врло сличној поставци, добили своју реактуелизацију у српском културном животу почетка двадесет првога века, и да нам се чине значајним и за ову нашу расправу, јер указују на приметак потоњих негаторских читања Задругиног Србљака. У даљем свом обраћању, Андрија Стојковић се усредсређује на, по његовом схватању, кључни допринос Србљака. Он се, наиме, налази у потврди ране самосвојне мисли нашега народа. У немогућности да се у први план истакне црквена употреба ових старих књижевних дела, њихова духовна суштина чији је карактер наднационалан, покушава се овде издвојити било шта што би било прихватљиво владајућем светоназору, не пропуштајући, међутим, да се, макар успутно, помену и питања вере. У потрази са „самосвојношћу“ и „народном свешћу“, Стојковић посеже за наслеђем косовских списа, чија реконтекстуализација говори много о суштински племенитим настојањима аутора да омражену баштину помири са идеолошким оквиром из кога је излаз тежак таман колико и средњовековно постизање оригиналности. Наводимо овде једну реченицу у целости, верујући да она и не тражи коментар: „Из ове свести једном битном страном потиче и порука косовског пораза подигнута на пиједестал моралне победе добра над злом, а ова порука (ослобођена митских наноса) и данас је жива и својим специфичним и екуменским елементима вере у коначну победу човечности и јунаштва над грубом *силом и неправдом* представља позитивну тековину која се може и мора укомпоновати у нашу социјалистичку културу.“⁵²

Трећи занимљив прилог о Србљаку из времена непосредно после његовог објављивања јесте приказ Драгољуба Драгојловића из Књижевне историје, који је такође изашао 1972. године. Он је сразмерно кратак и у својим оценама јасан и, могло би се рећи – умерено оштар. У поређењу са Стојковићевим и Петровићевим текстовима, он представља класичнији облик приказа. Супротно Петровићу, транскрипцију и начин објављивања Д. Драгојловић види као предности овога издања над ранијим србљацима и сматра их, уз преводе, најуспелијим делом овог подухвата. Невоља је међутим у томе што, као што се види, Задругино издање он разуме као четврто издање србљака, што оно *de facto* није, будући да је то, како смо показали, реконструкција идеалног србљака, а не тек наставак осамнаестовековне традиције издавања. Углавном се усредсређује на четврти том и на чланке у њему, међу њима нарочито на Трифуновићев. У распореду тема и радова он види „некохерентност целине“, задржавајући се посебно на појединим питањима која нису у њима обрађена, а њему су лично прирасла за срце. Тако, на пример, задржава своју пажњу на проблему односа старе писане према усменој народној књижевности, као и на проблему топице, закључујући како је принципијелна опредељеност за текстолошка питања спречила приређиваче и ауторе чланака да се посвете другим, за Драгојловића занимљивијим питањима. Мало је тога у овој критици уопште изречено о Србљаку, а много више о свему ономе чега у њему нема. Најинтересантнији закључак који би се из овога могао извести био би онај који проистиче

50 Стојковић 1972, 156

51 Стојковић 1972, 157

52 Стојковић 1972, 160 (курзив И.П.)

из поређења са Петровићевом критиком: оно што Петровић замера, Драгојловић поздравља, не слажући се, изгледа, ни у чему другом са њиме, осим у томе да Србљак, на крају крајева, треба негативно оценити.

Последице нечитања

Непознавање древности и презир према старом, зазор од црквеног, отклон према српском и иронична дистанца према поезији нису непознате појаве нашег времена. Зато је *стара српска црквена поезија* својеврстан пакет проблематичности за савремени дух цинизма. Удаљена и незнана, она издалека мирише на мистификацију и опасност. И мисаоно и стилски компликована, она је потенцијално достојан ривал. Жилава у вишевековном опстојавању, она иритира сталним обнављањем свог утицаја. Њена систематичност развијена је изван нововековних принципа, заснована је на сопственим правилима, што произлазе из нарочитог погледа на свет, без чијег схватања не може да се продре ни у њену структуру, ни у функције. Производ света који се не узда само у видљиво, разумом схватљиво, емпиријски доказиво, мерљиво, нити уопште сазнатљиво, она у потпуности припада једној, за извесне савремене идеолошке критике, недоступној равни.

Из свега тога проистиче нарочит вид критизерског усмерења према њеном постојању и обнављању, наиме априорна одбојност без икаквог сазнања, заступање криво преузетих ставова без проверавања – све чега би се ма који учесник у једној академској расправи постидео.

Иако на први поглед припадају разним категоријама, сва четири члана мрске синтагме, наиме и књижевно-културна старина, и питање националног идентитета, и феномен религије, и лирика као род књижевности – имају нешто заједничко: сви они захтевају посебну пажљивост при изучавању, спадајући у нарочито деликатне, вишезначне, херметичне и парадоксалне проблеме историје идеја. Овде, разуме се, нема простора за детаљније разматрање сваког од ових питања, која за собом имају вековне традиције промишљања, вечито обележене неслагањима. Довољно је, зато, укратко подсетити да је за озбиљније бављење овом тематиком потребно, пре свега, научити бар један стари језик, а обично и два; тек кад се савлада тај код, може се приступити раду са рукописима, уз подразумевано савладану поетику древне књижевности, као и, макар „бочна“, знања о историји народа и историји Цркве о којој је реч. Због свих тих препрека и у оквирима класичних књижевних студија ова је област слабо заступљена, а сасвим сигурно не може привући онакву пажњу као што могу теме о којима с већом лакоћом може да се расправља и са минималном обавештеношћу, и које, будући у моди, чине првенствену преокупацију данашњих „критичара“ Србљака. Можда се у том усмерењу крије одговор на питање како је један озбиљан текстолошки, преводилачки и издавачки подухват, технички критикован у своје време, али са обавезним одавањем признања, могао у савременом учитавању⁵³ да се сведе на „историјски фалсификат“ и „визију измишљеног средњовековног српства“. Ако се, наиме, не познаје „оригинал“, ако се чак не зна ни шта Србљак представља, онда се не зна ни шта је фалсификат, а нарочито *историјски*, будући да се о историји не зна ни толико да је у једном њеном делу – средњовековљу – постојало „српство“. Понешто би се могло прочитати и из избора ове апстрактне именице; јер, у средњем веку постоји и неколико српских држава различитога назива, уређења, династија и центара, постоји српскословенски језик, постоји српска књижевност, постоје српски манастири, постоје, разуме се, и Срби, па ипак, аутора овог

53 Реч је, подсетимо, о текстовима који су наведени у фусноти 1.

исказа занима само „српство“, којим истовремено покушава, цинично, све да обухвати, али и да алудира на то да је „осећај“ припадности свих ових историјских факата одредници „српски“, нешто апстрактно, концептуално, домишљено. Јер, концепт се увек може оборити, апстракцију је сразмерно лако нападати, док историјско постојање српске државе и културе ваљда ни он не би покушао да оспори. Овај реторички трик померања фокуса наизглед прагматичним свођењем разних чинилаца на један концепт изражен мисаоном именицом, спада међу најслабије и, као што се види, не захтева посебно подробну анализу.

Уместо тога, укратко ћемо сеосврнути на остале делове апсурдне реченице из Интернет-памфлета са Пешчаника, којом смо и започели расправу, наиме на термине „антивуковска“ и „нимало скерлићевска“ „визија српства“. Први је израз двозначан, чини нам се, не због сложености и дубине мисли, него баш због њене нејасноће: наиме, може се разумети и као да је та визија српства противна вуковској визији српства, али и као да је противна самом Вуку. Те две квалификације, наравно, нису сасвим исте. Први би случај подразумевао целу једну *вуковску визију*, која би се онда имала објаснити, или би, макар, захтевала упутницу што би читаоца одвела до литературе о њој. Други би, пак, могао да значи како ова конкретна *визија српства* има у своме темељу нешто противно свим Вуковим ставовима уопште. Само, да ли је та визија тек различита од оне за коју се залагао Вук, или је баш анти-вуковска, што би значило да се и заснива на противљењу вуковској традицији? Ствар се додатно компликује када се узме у обзир да је, према аутору ових исказа, та визија још и „нимало скерлићевска“. Познато је да је Јован Скерлић сматрао како у српској књижевној традицији постоје две напоредне „трасе“ – једна вуковска, национална, романтичарска, и једна доситејевска, рационалистичка, западњачка.⁵⁴ Познато је, исто тако, да је он отворено стајао уз ову другу. Сам Скерлић био је, дакле, својеврсни анти-вуковац, а ова би „визија српства“, коју замишља поменути аутор, имала да буде у исто време и против Вука и не за Скерлића (читај и Доситеја). Наизглед парадоксално; па опет ће нас парадокс, темељни принцип средњовековне филозофије, довести до одговора: да, управо тако, ова се традиција не ослања ни на једну од понуђене две – она им **претходи**. И не хотећи, критичар Д. Богдановића и Ђ. Трифуновића потврдио је амбивалентну позицију овог наслеђа у нашој култури – она је заиста *друго* у односу на усмену традицију и народни језик, чији успон у канон дугујемо Вуку Караџићу; она је управо онај извор са кога је морао да почне Доситеј Обрадовић, да би се од њега окренуо. Она остаје оно тешко и недоступно у свом паралелном трајању уз народну књижевност – парадигма високе културе⁵⁵, ништа специфично за „измишљено средњовековно српство“, напротив, једна проста чињеница византијског и шире гледано европског културног простора епохе.

Што се текста са сајта „Пешчаник“ тиче, управо овај пасус који је у Књижевној историји у фусноти цитиран, једини је заслужио да се о њему помало расправља. Остатак најбоље коментарише сам себе, а треба напоменути још једино функцију овога пасуса у целини текста, јер она сведочи о разлозима и учинцима индиректног „окршаја“ са средњовековним књижевним и културним наслеђем. Наиме, у том се тексту, како му и сам наслов каже⁵⁶, говори о „либертаријанској анти-демократији и елитизму“; он је уједно

54 В. студију *Идентитет српске књижевности* Ненада Николића (Николић 2015)

55 Мора се признати да је Д. Илић, у моменту у ком именује ову традицију као „елитистичку“, најдаље од грешке. И ту, међутим, погађа само корен речи, а промашује наставак. Ово није *елитистичка* „визија“, него *елитна* традиција.

56 В. фусноту 1.

и одговор у једној широј расправи⁵⁷, а реченице посвећене наводном антивуковском и антискерлићевском деловању Богдановића и Трифуновића уведене су ниоткуда и успут⁵⁸, чиме се постиже више циљева. Пре свега, бочни напади су мање ризични од фронталних судара. Ушушкан у средини чланка са сасвим другом тематиком, па онда још и заклоњен осталим текстовима из истог ланца полемике, овај пасус ће теже привући на себе пажњу оних који би могли да на њега реагују. Па ипак, тако „подваљен“ он ће остати изречен, записан, а, ненападнут, временом би могао да стекне и некакав легитимитет – да, далеко било, постане неупитан. Истовремено, он се заклања и ауторитетом – још један у низу сувише познатих реторичких поступака, чувени аргумент *testimonium veterum*, у Стеријином лепом преводу „сведочанство старих“, али, на жалост и на срамоту, потпуно погрешно изведен. Кривотворећи, изврћући и до крајности банализујући речи Светозара Петровића, он се о њега огрешио исто колико и о Ђорђа Трифуновића и Димитрија Богдановића. Истина, неким својим нејасним и недовољно образложеним ставовима, Петровић је то омогућио, али је ипак толико удаљавање и тако потпуно изокренута интерпретација његовога текста утолико неправеднија што је интерпретатор истовремено и издавач и уредник књиге *Списи о старијој књижевности* у којој је Петровићев текст прештампан, као и низа других његових књига.

Што се текста из Књижевне историје тиче, на њега је већ два пута детаљно одговорено, па нема потребе да му се придаје већа пажња. Прокоментарисаћемо само укратко реакције, уз жаљење што таквих реакција није било више, као и што из овог угледног нашег часописа, у којем је Ђ. Трифуновић објавио неке од својих најзначајнијих радова, није стигла јавна ограда нити је упућено извињење због неистина и увреда које су изашле на његовим странама.

Најпре је у броју 159 Књижевне историје објављена реакција Владимира Димитријевића *Шта је опасније за образовање: патриотизам или неолиберални капитализам?*. Може се рећи да је овоме тексту несрећни чланак из претходног броја био тек повод да размишља о неким другим стварима у једном ширем контексту. Уз бројна позивања на савремене мислиоце, не само из области књижевности, Димитријевић је детаљно објаснио поступак аутора чланка, којем уступа, чини нам се, и сувише, изјављујући како је појављивање овога текста „сасвим логично“ а његов основни став „леgitиман“⁵⁹. У наставку свога чланка он даје детаљне замерке на поступак, ставове и

57 <https://pescanik.net/rasprava-o-neoliberalizmu/> приступљено 26.5.2020. У питању је веома интересантна тема, на сајту прегледно приказана према годинама у којима су разни учесници дали своје прилоге расправи. Сама за себе, она није непосредно повезана са нашим проблемом, а „у причу“ је уведена само захваљујући изводу који у своме чланку у Књижевној историји користи Н. Величковић.

58 Као одговор на интерпретацију Шекспира коју је његов саговорник понудио, Д. Илић изненада каже: „Pustimo sad Šekspira u Lakićevićevoj intepretaciji, i okrenimo se Vuku Karadžiću, Jovanu Skerliću i današnjim graditeljima srpskog identiteta.“ <https://pescanik.net/libertarijanska-antidemokratija-i-elitizam/>

59 Нама изгледа да појава оваког једног текста у Књижевној историји није ни логична ни легитимна. То је, наиме, један текст-анегдота, заснован на препричавању личнога доживљаја једног догађаја из стварног живота, у којем је Величковић узео учешће. У њему он приповеда како је једног дана извео својеврстан експеримент над ученицима једне школе, који је укључивао и једну обману. Своју обману гимназијалаца, коју му је омогућио ауторитет његовог положаја универзитетског професора, он види као део пројекта ослобођења истих ученика од других заблуда у које их је довео образовни систем. Другим речима, он себи дозвољава да буде судија и извршилац „правде“ у области (де)идеологизације образовања, што је и иначе опсесивна тема његових књига. У свему томе, међутим, он не види морални проблем злоупотребе сопственог предавачког положаја, нити се може у његовом тону приметити запитаност над легитимношћу властите *ослободилачке мисије* у односу на групу сасвим младих људи. Више о свему томе може се наћи у његовом чланку. Дакле,

разне произvolьности изнете у поменутом тексту. Његови главни закључци, међутим, проистичу из његовог основног интересовања, као наставника, за питања образовања и идеолошких уплива у простор слободе какав треба да буде једна учионица. Такав прилог је драгоцен, али нам се чини да не одговара на све проблематичности текста из 158. броја Књижевне историје. Зато је велика штета што други чланак, настао као прецизнија реакција, није успео да буде у Књижевној историји објављен. Реч је о одговору Драгише Бојовића, *Апологијом књижевности против духа кривотворења*, који је, како аутор сведочи, требало да изађе у Књижевној историји, али је у последњем тренутку изостављен⁶⁰. У њему је у потпуности раскринкан поступак, као и намера аутора чланка из 158. броја, али се он такође бави различитим темама, које укључују хагиографију, поетичке претпоставке средњовековне књижевности, које је, очито, након оваквих напада, потребно изнова објашњавати; значајем појаве Светог Саве и у потоњој нашој књижевности, као и шире заснованим проблемом идеологије, религијског искуства и интерпретативних оквира којима се служимо у настави једне овако удаљене књижевности. Слажући се са свим увидима из Бојовићевог одговора, настојали смо, овде, да понудимо један трећи текст на сасвим конкретну тему рецепције Србљака, који не би директно одговарао на тенденциозна читања и инструментализацију изведену у тексту из Књижевне историје. Ипак, и на њега смо се, као и на његову скандалозну фусноту и њене корене, морали овде осврнути, са уверењем да њиховим ауторима не треба дозволити да *уживају у тишини*.

Србљак је изашао пре тачно педесет година. С обзиром на сразмерно мали број приказа и директних реакција, остао је необично утицајна књига. Основна критика Светозара Петровића, за коју се већина читалаца увек слагала да је била пре свега техничка, испоставља се, из савремене тачке гледања, политичка. Ако и није била отворено политички заснована или политички мотивисана (у ово друго имамо разлога да сумњамо), она је својим неповољним оценама и произвољним ставовима омогућила сопствену политизацију у будућности. Аутори који су је инструментализовали нису били Петровићу непознати, него је један од њих био у позно доба Петровићевог деловања његов близак сарадник⁶¹. Због свега тога, чинило нам се неопходним да се на ту, једину релевантну и стварну критику из 1975. вратимо, посветимо јој дужну пажњу и покажемо њене очигледне недостатке и нетачности. Управо зато што на њих није на време указано, постало је могуће да се ставови изнети у овој критици произвољно тумаче и да се на њих позива као на последњу реч коју је наука о књижевности изрекла о Задругином Србљаку. Позивање на ауторитет Светозара Петровића искоришћено је на нечастан начин – у сврху дисквалификације других ауторитета наше књижевне науке, Димитрија Богдановића и, нарочито, Ђорђа Трифуновића. Са „критичарима Србљака“ слажемо се у једном:

све и кад бисмо се слагали са ставовима изнетим у њему, не можемо се никако сложити да су његови поступци, као и самоафирмација коју у тексту спроводи, логични и легитимни. Напротив, чини нам се да су неправични и морално проблематични, и на плану деловања и на плану писања о њему. Поред свега тога, стоји и проблем ненаучности, неакадемског тона, неваљаног цитирања и уопште дискурса који не приличи часопису овога ранга.

60 Уместо тога, изашао је у 23. Броју часописа Лицеум. Детаљније сведочење о процесу објављивања овога рада в. у: Бојовић 2017, 147 (фуснота 1).

61 Дејан Илић је објавио и уредио, у Фабрици књига, поред *Списа о старијој књижевности*, и друге Петровићеве књиге: *Проблем сонета у старијој хрватској књижевности* 2003, *Природа критике* 2003, *Облик и мисао* 2003, *Појмови и читања* 2008.

ауторитете треба увек изнова доводити у питање. Онима који су засновани на знању, научном доприносу и академској честитости, такве провере могу само да потврде вредност. Пред судом историје не постоји никакав, ни политички ни професорски, имунитет.

Литература

- Аверинцев, Сергеј Сергејевич (1982): *Поетика рановизантијске књижевности*. Београд: СКЗ
- Бичков, Виктор Васиљевич (2012): *Кратка историја византијске естетике*. Београд: Службени гласник
- Богдановић, Димитрије (1980): *Историја старе српске књижевности*. Београд: СКЗ
- Бојовић, Драгиша (2017): „Апологијом књижевности против духа кривотворења“. У: Лицеум, 23, Крагујевац
- Бубало, Ђорђе (2009): *Писана реч у српском средњем веку : значај и употреба писаних докумената у средњовековном српском друштву*. Београд: Стубови културе
- Бубало, Ђорђе (2016) „Писменост у средњовековној Српској земљи“. Свет српске рукописне књиге XII-XVII век. Београд: САНУ, стр. 21 – 35
- Величковић, Ненад (2016): „Просвијећени национализам у настави књижевности“. Књижевна историја 158, Београд: ИКУМ, стр. 313 – 326
- Величковић, Ненад (2017): *Лажа и апанажа. О употреби књижевности у образовању*. Београд: Фабрика књига
- Давидовић, Милена (2016): „Српски скрипторији од XII до XVII века“. Свет српске рукописне књиге XII-XVII век, ур. Београд: САНУ стр. 49 – 69
- Димитријевић, Владимир (2016): „Шта је опасније за образовање: патриотизам или неолиберални капитализам?“ Књижевна историја 159, Београд: ИКУМ, стр. 341 – 355
- Дојчиновић, Данијел (2012): „Национални идентитет у старој српској црквеној поезији“. Филологија и универзитет : тематски зборник радова, Наука и савремени универзитет, 1, стр. 879-894
- Драгојловић, Драгољуб (1972): „Србљак“. Књижевна историја, год. 4, бр. 15, Београд: ИКУМ, стр. 537 – 540
- Илић, Дејан (2014): „Либертаријанска антидемократија и елитизам“. Пешчаник <https://pescanik.net/libertarijanska-antidemokratija-i-elitizam/>
- Јовановић, Томислав (2013): *Стара српска поезија, записи и натписи, аренге*. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске
- Курцијус, Ернст Роберт (1996): *Европска књижевност и латински средњи век*. Београд:СКЗ
- Лихачов, Дмитриј Сергејевич (1972): *Поетика старе руске књижевности*. Београд: СКЗ
- Наумов, Александар (2009): *Старо и ново. Студије о књижевности православних Словена*. Ниш: Центар за црквене студије
- Николић, Ненад (2015): Проблеми савремене књижевне историје: критичка пролегомена за обнову националних књижевности и њихових историја. Нови Сад: Академска књига
- Петровић, Светозар (1972): *Природа критике*. Загреб: Либер
- Петровић, Светозар (2007): „О издавању средњовековног пјесничког текста“. *Списи о старијој књижевности*. Београд: Фабрика књига

Плаовић, Ирена (2016): „Српска средњовековна слова и похвале и њихово реторичко наслеђе“. Годишњак Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима. Год. 12, Београд: Филолошки факултет, стр. 233-244

Поповић, Тања (2019): *Источни канон*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића

Стојковић, Андрија (1972): „О филозофској поруци и значају Србљака“. Зборник за друштвене науке Матице српске св. 57. Нови Сад: Матица српска, стр. 155 – 163

Суботин Голубовић, Татјана (2016): „Литургијски рукописи“ *Свет српске рукописне књиге (XII-XVII век)*. Београд : САНУ, стр. 89 – 109

Трифунковић, Ђорђе (1970): „Стара српска црквена поезија“. *О Србљаку. Студије*. Београд:СКЗ

Трифунковић, Ђорђе (1990): *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. Београд: Нолит

Шпадијер, Ирена (2004): „Живот с књигом.“ *Приватни живот у српским земљама средњег века*. Ур. Даница Поповић, Смиља Марјановић Душанић. Београд: Клио, стр. 447 – 470

Шпадијер, Ирена (1996): „Проблем жанра у средњовековној књижевности“. *Књижевна историја*, XXVIII, 100, Београд: ИКУМ, стр. 365 – 373

Шпадијер, Ирена (2019): „Српска химнографија у доба архиепископије“. *Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића*. Београд: САНУ

Шпадијер, Ирена (2016): „Стара српска књижевност и средњовековно рукописно наслеђе“. *Свет српске рукописне књиге XII-XVII век*. Београд: САНУ, стр. 131 – 153

Шпадијер, Ирена (2019б): *Почеци српске химнографије. Савина служба светом Симеону*. Београд: Чигоја штампа

Шпадиер, Ирена (2018): „Антологический состав хиландарской рукописи № 505“. *Imperium Bulgariae. Studia in honorem annorum LX Georgii N. Nikolov / Българско царство. Сборник в чест на 60-годишнината на доц. др Георги Н. Николов*, ред. А. Николов, София, стр. 815–827.

Canfora, Luciano (2002): *Il Copista come autore*. Palermo: Sellerio editore

Kakridis, Ioannis (1988): “Codex 88 des Klosters Dečani und seine griechischen Vorlagen. Ein Kapitel der serbisch-byzantinischen Literaturbeziehungen im 14. Jahrhundert”.

Kakridis, Ioannis, Taseva, Lora (2014): *Gegen die Lateiner Traktate von Gregorios Palamas und Barlaam von Kalabrien in kirchenslavischer Übersetzung*, Weiher – Freiburg

Picchio, Riccardo (1973): *Models and Patterns in the Literary Tradition of Medieval Orthodox Slavdom*. Hague: Mouton Publishers

Irena Plaović

**HOW WAS THE SRBLJAK READ? THE RECEPTION OF THE SRBLJAK FROM
ITS PUBLICATION TO THE PRESENT DAY**

This paper aims to understand, reevaluate and contextualize the reception of the *Srbljak*, a collection of Serbian medieval church poetry, published by Srpska književna zadruga and edited by Đorđe Trifunović and Dimitrije Bogdanović in 1970. We seek to examine the impact of this book, which remains one of the greatest publications of Serbian medieval literary studies and continues, fifty years later, to provoke criticism on different levels. While the early critique by Svetozar Petrović was said to be a philological one, concerning mainly the problems of text edition, recent criticism is openly political. This allows us to pose a fundamental question of how this issue got highly politicized and what the real nature of the early critiques from the '70s was; their excessively negative response to the publication of *Srbljak* seems to show us some sensitive aspects of the general relation to Serbian medieval legacy in former Yugoslavia.